

ЦЕНЗУРНІ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Анотація. У статті окреслено корпус оприлюднених архівних матеріалів Російської імперії, які стосувалися дискримінації української мови в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., систематизовано ці документи за тематично-хронологічним критерієм та проаналізовано зміст і форми заборон.

Ключові слова: Історія української літературної мови кін. ХІХ – поч. ХХ ст., цензура Російської імперії, заборони українських видань.

Починаючи з 17 ст., у підросійській Україні функціонування української мови в усіх сферах життя супроводжувалося численними заборонами і переслідуваннями з боку влади та церкви Російської імперії, регламентувалося тасмними нормативними актами. У др. пол. ХІХ – на поч. ХХ ст. функціонування української мови регламентувалося Валуєвським циркуляром 1863 р., Емським указом 1876 р. та додатком до нього 1881 р. Згідно з останніми двома документами існували заборони на: 1) ввезення в Росію всіх закордонних видань українською мовою, 2) видання художньої літератури українською мовою без дозволу Головного управління в справах друку, 3) використання українського правопису в художніх творах, 4) всі нехудожні видання українською мовою (наукові праці, підручники, конфесійні твори, публіцистику), 5) українські переклади, 6) театральні вистави, 7) тексти до нот, 8) публічні виступи українською мовою, 9) викладання українською мовою в школах різних типів, 10) комплектування шкільних бібліотек українськомовними виданнями, 11) проукраїнські погляди педагогів та учнів навчальних закладів в Україні, 12) діяльність Південно-західного відділу Російського географічного товариства, що проводило українознавчі дослідження; над активними діячами цього товариства (П.Чубинським та М.Драгомановим) встановлено тасмний нагляд, а згодом вислано за межі України [32, №67:137-139]. Додаток до Емського указу 1881 р. дозволив публікацію словників, скасував заборону на українські тексти до нот, театральні вистави, проте заборонив стаціонарний український театр [32, №67: 137-139; 32, № 96: 191-193].

Історія утисків української мови в Російській імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. вже вивчалася. Найбільшу увагу приділено найвідомішим заборонам української мови – Валуєвському циркуляру 1863 року та Емському указу 1876 року. Зокрема, опубліковано праці М.Лемке [10], П.Стебницького [23], Записку Російської Академії наук 1905 р. [8], розвідки С.Єфремова [6; 7], С.Петлюри [18], І.Огієнка [15; 16; 17], Ф.Савченка [20], О.Лотоцького [11], збірник матеріалів про Т.Шевченка 1950 р. за

ред. Д.Копиці [23а], праці Л.Гісцеві [1], Л.Полтави, Д.Чуба, І.Левадного, В.Романичука [19], Ю.Шевельова [36], А.Чайковського, М.Щербака [34], О.Міллера [13], М.Феллера [33], В.Яременка [37], Л.Мацько та В.Христенко [12], М.Тимошика [24; 25; 26; 27; 28; 29; 30; 31], В.Кубайчука [9: 51-63], О.Надточій [14], В.Статєєвої [21; 22] та ін. Надруковано праці зарубіжних науковців про Валуєвський та Емський укази – американського вченого Д.Сондерса “A note on Pëtr A.Valuev's anti-Ukrainian edict of 1863” (Гарвардський університет, 1993), його ж “Russia and Ukraine under Alexander II: the Valuev Edict of 1863” (1995), німецької дослідниці Р.Бульпіус “Nationalisierung der Religion. Russifizierungspolitik und ukrainische Nationsbildung 1860–1920” (Бісбаден (Німеччина), 2005.– 475 с.), канадця Й.Ремі “The Valuev Circular and censorship of Ukrainian publications in the Russian Empire (1863–1876): intention and practice” (2007). До найновіших праць на цю тему належать розвідки В.Шандри [35: VII–XXXVII], П.Гриценка [3: XXXIX–LII], надруковані в збірнику “Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)”, та стаття А.Даниленка [4: 3-21].

Актуальність нашого дослідження зумовлена кількома факторами: 1) питання кількасотлітньої цілеспрямованої й послідовної антиукраїнської мовної політики російського царизму – заборони мови, літератури й культури українського народу – було і є глобальною й дуже важливою для української нації проблемою, що залишила глибокий слід у розвитку української мови та національно-мовній свідомості українців. П.Гриченко зазначив: “Хоча в історичному протистоянні української й російської мов в Україні повної русифікації українців не сталося, все ж цей процес виявився настільки глибоким, що залишається відчутним, досі сповна не подоланим і через століття після знесення офіційних заборон щодо вільного функціонування української мови... Кількасотлітніми заборонами і втручаннями в мовне життя українського соціуму було порушено іманентний розвиток української мови як ідіому, який за інших історичних умов міг бути єдиним і самодостатнім для українців засобом комунікації. За

таких обставин формування інвентарю мовних форм, засобів і моделей вербалізації не зазнавало б мовної агресії з боку інших мов, не було б такого звуження комунікативних сфер української мови й заступлення більшої частини функціонального поля російською, а на західноукраїнських землях – іншими мовами” [3: LI]; 2) неповнота висвітлення зазначеної теми в науковій літературі, обмеження фактографічної бази. За слушним міркуванням П.Гриценка, недостатнє висвітлення реального перебігу подій, ролі багатьох учасників тих подій, обмеження джерел “унеможлиблює цілісне відтворення” відповідного “етапу історії української мови і культури, опису соціальної історії та історії мови”, “створює враження епізодичності чи випадковості протистояння носіїв ідеї безперешкодного функціонування української мови російським державникам і церкві” [3: XL]; 3) у період становлення незалежної України загострюється увага науковців і громадськості до національної історії загалом та до історії української літературної мови зокрема, що сприяє зміцненню в громадян України (чи й становленню в частини цих громадян) української національно-мовної свідомості.

Мета нашої статті – спираючись на оприлюднені архівні матеріали, якнайповніше висвітлити питання про цензурні переслідування української мови в Російській імперії в кінці XIX (з 1876 р., після Емського указу) – на початку XX ст. (до 1917 р.). Для реалізації мети ставимо завдання: а) окреслити корпус архівних матеріалів, які стосувалися дискримінації української мови в кінці XIX – на початку XX ст.; б) систематизувати ці документи за тематично-хронологічним критерієм; в) проаналізувати зміст та форми заборон.

Джерельною базою нашого дослідження послужили архівні документи і матеріали, опубліковані в збірнику “Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)” [32: 3-547] та в інших джерелах. Найбільше матеріалів (230 документів), які з’явилися в Російській імперії впродовж 1876–1916 рр., фіксує збірник “Українська ідентичність...” [32]. Праця Л.Гісцевой [1] подає 10 документів, розвідка В.Кубайчука [9] – 25 актів, збірник Шевченкових матеріалів за ред. Д.Копиці [23а] – 58 документів, дослідження О.Л.Надточій [14] – 140 документів. Таким чином, нашу джерельну базу складають 463 документи. Зважаючи на об’єкт цензурних переслідувань, ці матеріали поділяємо на групи:

1. Документи про Емський указ 1876 р., доповнення до Емського указу 1881 р. та їх реалізацію. Виявлено 11 документів, у яких є: а) виклад положень Емського указу 1876 р. [1, №3: 21; 9: 51-52; 32, №67: 137-139; 32, №68: 139-140; 32, №70: 142-144]; б) запровадження в Києві посади особливого інспектора для нагляду за книготоргівлею і друком (1876 р.) [32, №74: 146-147]; в)

зміст доповнень до Емського указу 1881 р. [1, №5: 21; 9: 52; 32, №95: 188-191; 32, №96: 191-193]. 17 жовтня 1905 р. Микола II видав маніфест, відповідно до якого скасовано обмеження українського друкованого слова. Однак напередодні проголошення вищезгаданого маніфесту, у вересні 1905 р., російський уряд заявив “о несвоевременности” скасування Емського указу [9: 57].

2. Заборона друкування, поширення різно-стильових видань українською мовою. Зокрема, виділяємо документи, у яких містяться:

а) заборони друкування **фольклористичних видань**. Виявлено 2 документи: у 1892 р. – заборонено рукопис “Три думи народні” [32, №165: 252]; у 1894 р. не дозволено друку збірки українського пісенного фольклору Херсонської губернії “Песни казацкие, солдатские, чумацкие...” [32, №178: 266-267];

б) заборони друкування **збірок художніх творів** та репресії стосовно вже виданих книг. Виявлено 17 документів, у яких зафіксовано такі заборони: у 1876 р. – видано циркуляр про вилучення українськомовних видань із бібліотек початкових та середніх шкіл [32, №69: 140-142]; з бібліотеки Білоцерківського реального училища вилучено “Малороссийскую повесть” Г.Квітки-Основ’яненка (I част.), “Сочинения” І.Котляревського (Спб., 1862), оповідання Марка Вовчка (Спб., 1861) [32, №72: 145]; у 1877 р. – знято з обігу книгу “Легенда про запорожців” як таку, що “напоминает о прежних правах Малороссии и в некоторых местах в очень печальном виде представляет настоящее положение ее” [32, №80: 159]. Заборонено друк таких книг: у 1884 р. – рукопис В.Чайченка (псевдонім Б.Грінченка [5: 389]) “Од снігу до снігу. Дитячі оповідання та пісні” [32, №113: 204]; у 1886 р. – рукопис В.Євгенєва “Співи і розмови і щире кохання” [32, №128: 216], рукопис Б.Грінченка “Оповідання” [32, №141: 224]; у 1889 р. – збірник віршів “Квітка” з творами Т.Шевченка, П.Куліша, Б.Грінченка, С.Воробкевича, К.Білиловського [32, №152: 235-237]; у 1893 р. – збірку поетичних творів І.Манжури “Над Дніпром: думи та співи” [32, №166: 252-253]; цього ж року Міністерством внутрішніх справ видано Правила для народних бібліотек, відповідно до яких комплектування бібліотек відбувалося тільки за запропонованим каталогом книг [9: 53]; у 1894 р. – заборонено збірку оповідань і віршів, упорядковану В. Ч. (псевдонім Б.Грінченка [5: 88]) “Криничка”, збірку оповідань і казок П. З. Р-ї “Зернятко” [32, №177: 264-266]; у 1895 р. – заборонено видавати книжки для дітей українською мовою [9: 54-55]; у 1898 р. – не дозволено друк збірки Я.Жарка “Байки” [32, №188: 278] та ін. У 1904 р. зафіксовано факт притягнення до відповідальності мешканця с. Красилівка Остерського повіту Г.Матвієнка за переховування та розповсюдження заборонених українських видань [32, №219, 319-320]; у 1910 р.

арештовано і конфісковано брошуру “Ще не вмерла Україна” [32, №259: 460-461];

в) заборона видання, перевидання, популяризування **окремих українськомовних художніх творів**, їх купюрування. Виявлено 29 документів, у яких фіксуються репресії понад 70 українськомовних творів: у 1881 р. – заборонено перевидання творів І.Нечуя-Левицького “Запорожці” [32, №99: 195]; у 1882 р. – не дозволено друку поетичних творів “Скажи, місяченьку”, “Без світу”, “Веснянки” в альманасі “Рада. Українська збірка” [32, №103: 197]; у 1883 р. – заборонено друк драматичного твору Велецького “Мотря Кочубеївна” [32, №109: 202], твору “Як Богдан Хмельницький визволив Україну з неволі польської” [32, №110: 202]; у 1884 р. – заборонено друк повісті І.Нечуя-Левицького “Кайдашева сім’я” [32, №115: 205]; вилучено з альманаху “Рада” 4 вірші М.Старицького та твір Антоненка [32, №117: 206-208]; вилученню підлягала також повість Александровича “Іван Сірко” з таким висновком цензури: “Автор, восхваляя подвиги неустрашимого Сирко, добивавшегося самостоятельности Украины, не скрывает своих враждебных отношений к России, ставя ей в укор, что по Андрусовскому миру она “забыла силу и волю Украины. Усяк, кто мав розум”, – говорит автор, – “бачив, що Москва зрадила (продала) Украину и насмехалась над своею присягою Хмельницкому, что Богдан, приставши до Москвы, не выратував (не спас), а загубил свою отчину” (стр. 167). Еще с большею резкостью высказывается нерасположение автора к России, когда он восторгается стремлением Дорошенки к освобождению Украины от москалей, стремлением к воле и самостоятельности. Словом, вся повесть проникнута неприязнью к России” [32, №117: 207]; купюровано роман Панаса Мирного “Повія” [32, №118: 208-209]; у 1885 р. заборонено друк творів М.Кропивницького “Доки сонце зійде – роса очі виїсть”, “По ревізії”, “Глитай, або ж павук” [32, №123: 212]; у 1886 р. – не дозволено публікації твору І.Манжури “Лиха година” [32, №130: 217], драми Панаса Мирного “Лимерівна” [32, №134: 220], повістей І.Нечуя-Левицького “Микола Джеря” [32, №136: 221], “Запорожці” [32, №138: 222], “Старосвітські батюшки та матушки” [32, №142: 224] та ін.; зі “Збірника драматичних творів” І.Карпенка-Карого вилучено драму “Бурлаки” [32, №132: 219]; купюровано драму П.Куліша “Петро Сагайдачний” [32, №137: 222], повість І.Нечуя-Левицького “Кайдашева сім’я” [32, №138: 222]; у 1887 р. – заборонено друк творів Г.Бораківського “Маруся Чурай” [32, №147: 228] та ін.; у 1893 р. – не дозволено друку поеми І.Манжури “Тремсын-Богатырь” як такої, що “воспевает в форме сказки геройские подвиги богатырей Украины” [32, №166: 253]; зі збірки віршів Д.Грушки “На гулянках” вилучено 10 творів “українофільського і соціально-критичного змісту” [32, №169: 255-256]; у 1902 р. – з 5-го тому

повного зібрання творів О.Кониського вилучено 3 оповідання “українофільського спрямування” [32, №207: 302-303], з рукопису “Літературного збірника” вилучено 3 вірші І.Франка [32, №212: 309-310]; купюровано казку І.Франка “Без праці” [32, №214: 311-312] та ін. У 1910 р. зафіксовано факт ув’язнення селянина О.Коваленка у справі перевидання вірша П.Чубинського “Ще не вмерла Україна” [32, №266: 476-479];

г) вилучення, купюрування **музичних творів** на тексти українською мовою, заборона виконання українських пісень. Виявлено 8 документів, у яких: а) заборонено виконання українських пісень у громадських місцях (1876 р.) [32, №73: 146]; б) не дозволено друку вірша О.Кониського “Молитва” з нотами М.Лисенка (1886 р.) [32, №130: 217], музичного твору М.Лисенка на слова А.Міцкевича українською мовою “Моя Милованка” (1998 р.) [32, №191: 281]; в) вилучено зі збірки М.Лисенка 7 пісень (1886 р.) [32, №140: 223]; г) не дозволено друку збірки І.Сірика “Українські пісні” (1886 р.) [32, №135: 221], збірки українських пісень С.Карпенка “Васильківський соловей Київської України” (1892 р.) [1, №9: 22; 32, №156: 241-242]; р) заборонено поширення в Росії “Збірника українських пісень” М.Лисенка [32, №145: 226] та ін.;

г) заборона друку та поширення **альманахів, періодичних видань** українською мовою, цензурні переслідування **публіцистичних матеріалів**. Виявлено 10 документів: у 1876 р. – з бібліотеки Білоцерківського реального училища вилучено 10 екземплярів журналу “Основа” за 1862 р. [32, №72: 145]; у 1877 р. – заборонено друк альманаху “Батьківщина” [32, №76: 149-151]; у 1884 р. – з альманаху “Рада” вилучено статтю П.Куліша “Воскресение Рутського та Кунцевича в Галичани” [32, №117: 206-208]; у 1891 р. – в “Киевской старине” заборонено друк статей про українського сатирика П.Кореницького [32, №160: 244-246]; у 1898 р. – повернуто для переробки статтю, присвячену М.Драгоманову [32, №185: 276]; у 1902 р. – не дозволено поширення в підросійській Україні альманаху “Веселка”, надрукованого у Львові 1887 року під псевдонімом А.Молодченка, оскільки за змістом книжка могла бути зарахована до навчальних посібників для дітей шкільного віку (під псевдонімом А.Молодченко розумілися київські студенти спільно з І.Франком [5: 258]) [32, №206: 301-302], у 1912 р. – арештовано журнал “Сніп” [32, №279: 505-507]. Зафіксовано факти притягнення до судової відповідальності редактора журналу “Українська хата” П.Богацького – за публікацію рецензії на брошуру О.Назарука “Що таке нарід або нація” (1912 р.) [32, №275: 499-501] та видавця й редактора журналу “Маяк” М.Шевченка – за публікацію статті “Рідна мова” (1914 р.) [32, №291: 537-539]. У 1914 р. – в Російській імперії закрито всі українські газети та журнали [9: 61];

д) переслідування **наукових, науково-популярних праць, підручників**. Виявлено 10 документів, згідно з якими заборонено друк: у 1886 р. – науково-популярних творів нестворених авторів “Де взялася горілка”, “Оповідання про війну князя Ігоря Святославовича з невірними половцями” [32, №130: 217]; у 1898 р. – науково-популярної брошури М.Загірньої “Абрагам Лінкольн” [32, №184: 273-275]; у 1900 р. – букваря О.Потебні “Руководство обучению грамоте, составленное для малорусских воскресных школ А.А.Потебней”. Зазначимо, що рукопис цього букваря було підготовлено ще 1863 р., вперше його надруковано 1899 р. в журналі “Киевская старина” [32, №201: 294-295]; у 1902 р. – передрук шкільного посібника з природознавства “Дещо про світ Божий”, що був створений членами Київської громади і вперше опублікований у Києві ще 1863 року (пропонований цензурі у 1902 р. рукопис подано під псевдонімом селянки Марії Виноградової) [32, №211: 309], хрестоматії “Оселя”, упорядкованої С.Єфремовим [32, №213: 310-311], а з рукопису “Літературного збірника” вилучено біографію О.Кониського [32, №212: 309-310]. 1899 р. заборонено виголошувати на XI Археологічному з’їзді наукові доповіді українською мовою [9: 55], а 1901 р. на святі з нагоди відкриття пам’ятника І.Котляревському в Полтаві не дозволено виступати українською мовою учасникам заходу з підросійської України [9: 56]. Анонімна стаття за 4 квітня 1907 року вимагає вилучити з обігу “Читанку” Т.Хуторного (Г.Лубенця), а її автора звільнити з посади директора народних училищ Київської губернії [32, №244: 423-425]. Донесення начальника Київського охоронного відділення М.Кулябка департаменту поліції від 20 листопада 1910 року містить висновок про заборону видання Державним банком брошури “Забезпечення прибутків і капіталів державними щадничими касами”, оскільки “...само украинское население более склонно к признанию, что малороссийский язык есть только особое наречие русского языка, выпуск официальным правительственным органом брошюр на украинском языке дает тем самым в руки сепаратистски настроенной украинофильской интеллигенции сильное средство для нежелательной агитации украинофильских идей” [32, №264: 472-474];

е) заборона української мови в **конфесійній сфері** (4 документи): у 1881 р. заборонено виголошення церковних проповідей українською мовою [1, №4: 21; 32, №89: 181-182]; у 1895 р. – не дозволено друку псалмів, перекладених П.Гулаком-Артемівським [32, №181: 271-272]. У 1905 р. ординарний професор Київського університету Ю.Кулаківський виступив проти публікації Євангелій П.Морачевського українською мовою (рукопис цього перекладу був підготовлений ще на початку 60-их років XIX ст.) [32, №230: 348].

3. Заборона українського правопису. Виявлено 28 таких документів, 20 з яких фіксують дозвіл друкувати українськомовні твори тільки за умови дотримання російського правопису [32, №94: 187-188; 32, №102: 196; 32, №105: 198; 32, №109: 202; 32, №113: 204; 32, №118: 208-209; 32, №125: 213-214; 32, №126: 214; 32, №129: 217; 32, №130: 217; 32, №135: 221; 32, №136: 221; 32, №137: 222; 32, №138: 222; 32, №140: 223; 32, №156: 241-242; 32, №178: 266-267; 32, №187: 277; 32, №189: 279; 32, №205: 300]; 6 розпоряджень вказують на заборону друку творів “кулішівкою” [1, №6: 21; 1, №8: 22; 1, №10: 32; 32, №127: 214-216; 32, №153: 237-238; 32, №158: 243-244]. 2 документи фіксують заборону перевидання збірки українських пісень С.Карпенка “Васильківський соловей Київської України” через недотримання правил російського правопису [1, №9: 22; 32, №156: 241-242]. Зафіксовано факт знищення 12 тис. примірників творів, надрукованих “кулішівкою” в друкарні М.Корчака-Новицького [32, №131: 218-219].

4. Заборона українськомовної освіти. Виявлено 14 матеріалів. 5 документів стосуються заборони навчання українською мовою [1, №4: 21; 9: 59; 9: 60; 32, №89: 181-182; 32, №251: 438-447]. 6 документів свідчать про: а) посилення контролю за викладачами Харківського, Київського, Одеського навчальних округів [32, №69: 140-142]; б) звинувачення у “неблагонадійності” освітян через “українофільські” погляди [32, №77: 151-156], в) допит “неблагонадійних” викладачів [32, №108: 200-202], переведення їх до навчальних закладів великоросійських губерній [32, №69: 140-142; 32, №79: 158], звільнення таких викладачів [32, №81: 159-160; 32, №85: 166-171]. Про заборону шкільних підручників та посібників українською мовою див. вище.

5. Заборона перекладів українською мовою. Виявлено 8 документів, якими заборонено: у 1883 р. – твори Вільяма Шекспіра в перекладі П.Куліша [32, №107: 199]; у 1884 р. – збірку оповідань Г.Успенського “Не пити горілки” та повість М.Гоголя “Страшна помста” [32, №116: 206]; у 1886 р. – твори Вільяма Шекспіра і М.Лермонтова в перекладі Олени Пчілки [32, №129: 217] та твори М.Лермонтова в перекладі О.Замашного [32, №135: 221]; у 1893 р. – 6 творів Розенгейма в перекладі Д.Грушки [32, №169: 255-256]. У 1892 р. видано циркуляр, який забороняв перекладати російськомовні твори українською мовою та зобов’язував з метою зменшення кількості українських видань розглядати всі українськомовні твори “с особливою строгістю і вниманием” [1, №11: 22; 9: 53; 32, №161: 247-248].

6. Заборона театральних постановок українською мовою. Виявлено 4 документи. Зокрема, в 1883 р. на Київщині, Волині та Поділлі заборонено театральні вистави українською мовою [9: 53]; 1894 р. відхилено клопотання театральної трупи В. Грицяя щодо українських вистав у Бердичеві

[32, №170: 256-257] та заборонено постановку на сценах приватних театрів драми М.Кропивницького "Глитай, або ж павук" [32, №179: 268]. У 1906 р. видано циркуляр про заборону приватним театрам відступати від дозволених цензурою текстів українських п'єс [32, №239: 417-418].

7. Заборона ввезення до Російської імперії та поширення закордонних видань українською мовою. Виявлено 13 документів, які забороняли: у 1883 р. – ввезення в Росію фольклористичної збірки М.Драгоманова "Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст." [32, №106: 199]; у 1884 р. – розповсюдження роману Панаса Мирного та Івана Білика "Хіба ревуть воли, як ясла повні?", надрукованого в Женеві [32, №112: 203-204], брошур "Про хліборобство" (Лейпциг, 1877), "Про те, як наша земля стала не наша" (Лейпциг, 1877), "Про богатство и бідність" (1876), виданих М.Драгомановим [32, №119: 209-210], брошури М.Драгоманова "До чого довоювались" [32, №120: 211]; у 1887 р. – ввезення й розповсюдження в Росії праць М.Драгоманова "Нові українські пісні про громадські справи" та Липського "Про те, як наша земля стала не наша" [1, №7: 21-22; 32, №144: 225-226], поширення в Росії всіх виданих за кордоном книжок серій "Бібліотека музикальна" та "Наукова бібліотека" [32, №149: 229]; у 1892 р. – ввезення до Росії газети "Буковина" [32, №164: 251], а в 1893 р. – львівської газети "Діло" [32, №167: 253-254], часопису "Народ" [32, №168: 254-255]; у 1904 р. – розповсюдження в Росії "Записок Наукового товариства імені Шевченка", а також інших українськомовних видань, надрукованих "кулішівкою" [32, №220: 320-321]. Зафіксовано факт арешту болгарського підданого С.Гулапчева за спробу нелегального ввезення з-за кордону заборонених у Росії українських видань женевської друкарні "Громада" (1886 р.) [32, №133: 219-220] та притягнення до відповідальності мешканця с. Красилівка Остерського повіту Г.Матвієнка за переховування та розповсюдження заборонених українськомовних видань, опублікованих за кордоном (1904 р.) [32, №219: 319-320];

8. Ряд документів і матеріалів, стосуються участі в українському національно-визвольному русі. Зокрема, розміщено 43 документи (доноси, свідчення, записки) про стеження за учасниками українського руху. Ці матеріали свідчать про різні форми впливу з метою гальмування чи згортання українського національно-визвольного руху: 1) посилення контролю, встановлення нагляду за громадськими та освітньо-культурними діячами, співробітниками періодичних видань [32, №84: 165; 32, №124: 213; 32, №258: 459-460; 32, №263: 471-472]; 2) звинувачення в "неблагонадійності" через українофільські погляди [32, №215: 313-315]; 3) допити представників української інтелігенції, громадських і політичних діячів через їхні "українофільські по-

гляди" [32, №82: 160-162; 32, №204: 298-299]; 4) обшуки [32, №274: 495-498]; 5) вислання з країни [9: 61; 32, №157: 242-243]; 6) заборона створення та закриття вже існуючих українських громадських, просвітніх організацій, товариств [9: 60; 9: 61; 32, №257: 457-458; 32, №270: 484-487; 32, №274: 495-498; 32, №276: 502]; 7) стеження за діяльністю українських громадських організацій [32, №257: 457-458]; 8) заборони благодійних пожертв Національному українському фонду [32, №278: 504-505] та ін.

9. Запобіжні заходи щодо відзначення українських пам'ятних дат. Переважна більшість цих документів (8) стосуються вшанування пам'яті Кобзаря, у документі від 20 січня 1887 року йдеться про понахиду за Ф.Кістяківським та П.Чубинським [32, №143: 224-225].

Представлені матеріали свідчать про різні форми наступу російського царизму на українську мову й український національно-визвольний рух: заборона друку, перевидання українськомовних творів; вилучення цілих творів, купюрування творів; заборона розповсюдження вже опублікованих (у Росії чи за кордоном) творів; дозвіл друку за умови дотримання правил російського правопису або категорична заборона друку українськомовних творів українським правописом, зокрема кулішівкою, з метою нівеляції ролі правопису як символу окремої мови; арешти й конфіскації тиражів різних видань; заборона конкретних номерів українськомовних періодичних видань; вилучення матеріалів з журналів, збірників; встановлення нагляду за тими, хто зберігав і поширював заборонені українськомовні твори, мав "українофільські" погляди, відстоював українське питання; судові переслідування, допити, арешти, звільнення з роботи видавців, редакторів, учасників українського національно-визвольного руху; звільнення педагогів з українських навчальних закладів і переведення їх на роботу в російські губернії; заборона театральних вистав українською мовою; заборона відзначення пам'ятних дат українських письменників та діячів культури; заборона інших заходів у руслі українського національно-визвольного руху тощо.

Причинами заборон багатьох видань слугували передусім їх українська мова та український правопис. Через ці причини не дозволяли до друку чи поширення насамперед ті явища, які заборонялися Емським указом і додатком до нього 1881 р.

Часто українськомовні твори забороняли через їхній зміст – за антимонархічні, антикріпосницькі й, особливо, національні ідеї. Зокрема, цензурних переслідувань зазнавали твори, що прославляли і звеличували козаччину, славне історичне минуле України, прагнення українців до незалежності, засуджували гнобительську політику Росії стосовно України. На переконання російських посадовців, такі твори були небезпечними, оскільки пробуджували й укріплювали в українців почуття

вільнолюбства, власної гідності, національно-мовної свідомості, мали вплив на формування національно-визвольних ідей, становлення і розвитку українського національно-визвольного руху.

Таким чином, нами проаналізовано понад 200 (203) заборонних документів щодо української мови, які з'явилися впродовж 1876–1916 рр. На ряді документів, що стосуються заборони творів Т.Шевченка, праць про нього, вшанування пам'яті Кобзаря та встановлення пам'ятника Т.Шевченкові в Російській імперії в кін. XIX – на поч. XX ст., ми в цій розвідці не зупинялися, оскільки вони проаналізовані нами в окремій статті “Шевченкове слово під цензурою в кінці XIX – на початку XX ст.” (в друці). Усього в зазначеній праці розглянуто близько 200 забо-

ронних документів, що з'явилися в Російській імперії впродовж 1876 – 1916 рр. стосовно Т.Шевченка.

Проведені дослідження дають підстави стверджувати, що з 1876 по 1917 рр., тобто тільки за 40 років, у Російській імперії з'явилося понад 400 документів заборонного характеру по відношенню до української мови й українського національно-визвольного руху. Вони включають не 400, а значно більше заборонних актів, оскільки переважна більшість документів містить по кілька заборон, що спрямовані на різні об'єкти. Ці матеріали слугують яскравим підтвердженням виразної анти-української національно-мовної політики царської Росії, спрямованої на нівеляцію української ідентичності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гісцева Любов. Кайдани на вуста народу / Любов Гісцева // Україна. – 1990. – №46. – С. 20–22.
2. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин / П.Голубенко. – К.: Дніпро, 1993. – 447 с.
3. Гриценко Павло. Українська мова в Росії XIX – на початку XX ст.: шляхи утвердження / Павло Гриценко // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г.Боряк, В.Баран, Л.Гісцова, Л.Демченко, О.Музичук, П.Найденко, В.Шандра; НАН України, Ін-т історії України, Укрдержархів, ЦДІАК України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. XXXIX–LII.
4. Даниленко Андрій. Українська Біблія і Валуєвський циркуляр 1863 р. / Андрій Даниленко // Українська мова. – 2013. – №4. – С. 3–21.
5. Дей О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.) / О.І.Дей. – К.: Наук. думка, 1969. – 560 с.
6. Єфремов С. Історія українського письменства/ С.Єфремов. – К.: Феміна, 1995. – 668 с.
7. Єфремов С. Літературно-критичні статті/ С.Єфремов. – К.: Дніпро, 1993. – С. 14–47.
8. Императорская Академія Наукъ. Обь отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова. – СПб., 1905. – 96 с.
9. Кубайчук Віктор. Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови)/ Віктор Кубайчук. – Київ: К.І.С., 2004. – 176 с.
10. Лемке М. К. Эпоха цензурных реформ 1859–1865 гг. / М.К.Лемке. – СПб., 1904. – VIII.512.IX с.
11. Лотоцький О. Сторінки минулого/ О.Лотоцький/ Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1932–1934. – Ч.І–ІІІ.
12. Мацько Любов, Христенюк Віра. Явище лінгвоциду в історії української літературної мови/ Любов Мацько, Віра Христенюк // Дивослово. – 2003. – №3. – С. 58–63.
13. Миллер А. И. “Украинский вопрос” в политике властей в русском общественном мнении (вторая половина XIX века)/ А.И.Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.
14. Надточій Олена Леонідівна. Російська цензура і видання творів Тараса Шевченка (1861–1916): Дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук: спец. 10.01.08. – Журналістика / Олена Леонідівна Надточій. – Київ, 2004. – 226 с.
15. Огієнко І. Історія українського друкарства/ І.Огієнко/ Упор., авт. передм. і прим. М.Тимошик. – К., 1994.
16. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Перевид. в Україні / Іван Огієнко. – К., 1994. – С. 154–169.
17. Огієнко Іван. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу/ Іван Огієнко. – Репринт. відтворення вид. 1918 р. – К.: “Абрис”, 1991. – 272 с.
18. Петлюра Симон. Статті / Симон Петлюра. – К.: Дніпро, 1993. – 341 с.
19. Російщення України: Науково-популярний збірник / За ред. Л.Полтави. – К.: Український конгресовий комітет Америки Ради оборони і допомоги Україні, 1992. – 407 с.
20. Савченко Федір. Заборона українства в 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. / Федір Савченко. – Київ–Харків: Державне видавництво України, 1930.
21. Статєєва Валентина. Передумови Валуєвського циркуляра / Валентина Статєєва // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: Збірник наук. праць. – Вип.10. – Ужгород, 2006. – С. 147–174.

22. Статєєва Валентина. Українська мова та український театр у другій половині XIX ст. / Валентина Статєєва // Дивослово. – 2005. – №4. – С. 60–62; №5. – С. 66–69.
23. Стебницький П. Очеркь развития дѣйствующаго цензурнаго режима въ отношеніи малорусской письменности / П.Стебницький // Императорская Академія наукъ. Обѣ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова. – С.Пб, 1905. – С. 29–45.
- 23а. Т.Г.Шевченко в документах і матеріалах / Архівне Управління МВС Української РСР; за ред. Д.Д.Копиці. – К.: Держ. вид-во політ. літератури УРСР, 1950. – 515 с.
24. Тимошик М. Валуєвський та Емський цензурні акти та їх вплив на розвиток української демократичної журналістики й літератури / М.Тимошик // Засоби масової інформації й утвердження державного суверенітету України. Матеріали науково-практичної конференції. – Львів: Світ, 1993. – С. 128–131.
25. Тимошик М. До історії цензурних утисків українського друкованого слова в період проголошення конституційних свобод (1905 – 1917 роки) / М.Тимошик // Журналістика. Преса. Телебачення. Радіо. Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 25. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 1999. – С. 55–63.
26. Тимошик М. Заборонена українська книга: до питання створення мартирологу знищених видань в умовах дії антиукраїнських цензурних актів / М.Тимошик// Роль засобів масової інформації в суспільно-культурному процесі в Україні. Матеріали наукової конференції 30-31 березня 1995 р. – К., 1995. – С. 32–34.
27. Тимошик М. Історія видавничої справи / М.Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 2003. – 496 с.
28. Тимошик М. Її величність – книга / М.Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 1999. – 306 с.
29. Тимошик М. “К печатанию не должно быть позволено” (До історії цензури українського слова) / М.Тимошик // Урок української. – 2000. – № 3. – С. 10–13; № 4. – С. 15–19.
30. Тимошик М. Українська журналістика в лещатах московської цензури / М.Тимошик // Пам’ять століть. Історичний науковий та літературний журнал. – 1997. – № 2. – С. 114–117.
31. Тимошик Микола. Цензура українського друкованого слова як чинник нищення українства: до 130-річчя Емського указу/ Микола Тимошик // Українська мова. – 2006. – №3. – С.3-21.
32. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г.Боряк, В.Баран, Л.Гісцова, Л.Демченко, О.Музичук, П.Найденко, В.Шандра; НАН України, Ін-т історії України, Укрдержархів, ЦДІАК України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – LXII; 810 с.
33. Феллер Мартин. Проект “большой русской нации” і заборона в другій половині XIX ст. видання української книжки і навчання української мови / Мартин Феллер // Українська мова та література. – 2000. – Грудень, №46. – С. 1–4.
34. Чайковський А., Щербак М. За законом і над законом. З історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (IX – початок XX ст.) / А.Чайковський, М.Щербак. – К., 1996.
35. Шандра Валентина. Мова як засіб формування української ідентичності/ Валентина Шандра// Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г.Боряк, В.Баран, Л.Гісцова, Л.Демченко, О.Музичук, П.Найденко, В.Шандра; НАН України, Ін-т історії України, Укрдержархів, ЦДІАК України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. VII–XXXVII.
36. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941): Стан і статус // Шевельов Ю. Вибрані праці: У 2-х кн./Ю. Шевельов; [упорядкув. та вступ. ст. Л.Масенко].– К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008 – Кн. 1. – С. 31–98.– (Мовознавство).
37. Яременко Василь. Архівні документи Валуєвського циркуляра 1863 року та їх сприйняття/ В.Яременко, О.Сліпушко // Дніпро. – 2001. – №1–2. – С. 55–76.

Halyna Makar

Censorship persecution of ukrainian language in the Russian Empire in the late XIX – early XX century

Annotation. This paper outlines the collection of released archival materials of the Russian Empire concerning the Ukrainian language discrimination in the late XIX – early XX century; these documents have been systemized according to the topical-chronological criterion, nature and forms of bans have been analyzed.

Key words: History of the Ukrainian literary language in the late XIX – early XX century, censorship of the Russian Empire, bans of the Ukrainian publications.

Одержано 11.06.2014 р.